

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ԼՐԱԲԵՐ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ВЕСТНИК
ОБЩЕСТВЕННЫХ
НАУК

HERALD
OF SOCIAL SCIENCES

2(659)
ՄԱՅԻՍ-ՕԳՈՍՏՈՍ
МАЙ-АВГУСТ
MAY-AUGUST

**ՔԱՌԱՄՍՅԱ ՀԱՆԴԵՍ, ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ 1940 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻՑ
ЖУРНАЛ ВЫХОДИТ 3 РАЗА В ГОД, ИЗДАЕТСЯ С НОЯБРЯ 1940 ГОДА
JOURNAL IS PUBLISHED 3 TIMES IN A YEAR, SINCE NOVEMBER 1940**

Գլխավոր խմբագիր՝ **ՊԱՎԵԼ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ**
Խմբագրի տեղակալ՝ **ԱՐՄԵՆ ԲՈՐՈՒՆՅԱՆ**
Պատասխանատու քարտուղար՝ **ԳԱՅԱՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ**

Խմբագրական խորհուրդ

ԱՐԱՐԱՏ ԱՂԱՅԱՆ, ԱՐԾՐՈՒՆ ԱՎԱԳՅԱՆ, ՀԱՄԼԵՏ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, ՎԱՐԴԱՆ
ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ, ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ, ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ, ՌՈՒԲԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ,
ՎԼԱԴԻՄԻՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, ՎԱԶԵ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ, ՆԻԿՈԼԱՅ ՀՐՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ,
ԳԱԳԻԿ ՂԱԶԻՆՅԱՆ, ԱՇՈՏ ՄԵԼԿՈՆՅԱՆ, ԳԵՎՈՐԳ ՊՈՂՈՍՅԱՆ, ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ,
ՅՈՒՐԻ ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ

Главный редактор – **ПАВЕЛ АВЕТИСЯН**
Заместитель редактора – **АРСЕН БОБОХЯН**
Ответственный секретарь – **ГАЯНЭ АРУТЮНЯН**

Редакционная коллегия

ԱՐՇՐԱՆ ԱՎԱԿՅԱՆ, ԱՐԱՐԱՏ ԱԳԱՅԱՆ, ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԱՐՄԻՍՅԱՆ, ԳԱՄԼԵՏ ԳԵՎՈՐԿՅԱՆ, ՎԱՐԴԱՆ
ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ, ԳԱԳԻԿ ԿԱՅԻՆՅԱՆ, ՐԱՍԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, ՎԻԿՏՈՐ ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ,
ԱՇՈՏ ՄԵԼԿՈՆՅԱՆ, ՎԱՇԵ ՕՎԱԿԻՄՅԱՆ, ՆԻԿՈԼԱՅ ՕԳԱՆԵՍՅԱՆ, ԳԵՎՈՐԿ ՊՈԳՕՅԱՆ,
ՐԱՍԵՆ ՏԱՖՐԱՏՅԱՆ, ՅՐԻՅԻ ՏՎԱՐՅԱՆ, ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՐԱՏՅԱՆ

Editor-in-chief **PAVEL AVETISYAN**
Vice-editor **ARSEN BOBOKHYAN**
Responsible secretary **GAYANE HARUTYUNYAN**

Editorial Board

ARARAT AGHASYAN, ARTSRUN AVAGYAN, HAMLET GEVORGYAN, VARDAN DEVRIKYAN, ALBERT
KHARATYAN, VIKTOR KATVALYAN, RUBEN KARAPETYAN, VLADIMIR HARUTIUNYAN, VACHE
HOVAKIMYAN, NIKOLAY HOVHANNISYAN, GAGIK GHAZINYAN, ASHOT MELKONYAN, GEVORG
POGHOSYAN, RUBEN SAFRASTYAN, YURI SUVARYAN

© Լրաբեր հասարակական գիտությունների
© Вестник общественных наук
© Herald of Social Sciences

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ալբերտ Խառատյան – Դավիթ-Դանիելյան ներհակությունը Կոստանդնուպոլսում և Ջնյունիայում.....	12
Մհեր Հարությունյան – Արցախի պաշտպանության հարավային թևում 1993 թ. ամառային ռազմարշավի մարտավարական առանձնա- հատկությունների մասին.....	28
Սուրեն Սարգսյան – Միհրան Տամատյանի հրապարակախոսությունը «Փյունիկ» թերթում.....	50
Վանիկ Վիրաբյան – Հայաստանի և Վրաստանի զինված ուժերը 1918- 1921 թթ.	69
Վարդան Ալեքսանյան – Սյունյաց աթոռի մետրոպոլիտական աստիճանի վերահաստատումը XI դարում.....	91
Սարգիս Բաղդարյան – Վաճառականական էթիկան ու խորհուրդները Կոստանդ Ջուղայեցու «Աշխարհաժողով» ձեռնարկում.....	111

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻՆԹՅՈՒՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔ

Ամայա Հարությունյան – Իրավագիտակցությունը և իրավահարա- բերությունների սահմանադրականացման հիմունքները.....	129
---	-----

ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ

Ռուբեն Կարապետյան, Սոնա Ներսիսյան, Ստեփան Զախարկևիչ, Արտյոմ Նազարենկո – Հայաստանի և Բելառուսի քաղաքների էթնոմշակութային համեմատական ուսումնասիրություն (միջազգային հետազոտական նախագծի ծրագրի հիման վրա).....	142
Հարություն Վերմիշյան, Վահան Ենգիդունյան – Սոցիալական կարգի քվազիաքսիոմատացման հարցի մասին.....	155

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Յուրի Սուվարյան, Վարդան Սարգսյան – Կառավարչական որոշումների տեսության հարցերի շուրջ.....	165
Միքայել Միքայելյան – ՀՀ տնտեսության կարգավորման հակակշիռների մեխանիզմի ձևավորման հարցի մասին.....	193

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Գոհար Կարազյոզյան – «Խավարի երկիր» մոտիվը Հեթում Պատմիչի «Ծաղիկ պատմությանց Արեւելից աշխարհի» երկասիրության մեջ.....	210
Հասմիկ Բաղդասարյան – Արդի թարգմանաբանության զարգացման որոշ միտումների շուրջ.....	221
Նաիրա Համբարձումյան – Միֆի և նշանի փոխներթափանցումները Ակսել Բակունցի «Մթնածոր» ժողովածուում.....	234
Մարատ Յավրումյան, Աննա Դանիելյան – Համընդհանուր կախվածություններ և հայերենի ծառադարանը.....	244

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՎ ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հռիփսիմե Պիկիջյան – Հայ երաժիշտների համընթացությունների ներթնիկ և միջէթնիկ հարաբերություններն ավանդական մշակույթում.....	258
---	-----

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Լուսինե Սահակյան – Կուրսանտների մասնագիտական կողմնորոշման դրդապատճառների հետազոտումը.....	275
--	-----

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Արմեն Պետրոսյան – Մասիսը՝ հայոց Օլիմպոս և նրա առասպելները....	285
Տորք Դալայան – Հովհան Օձնեցու վիպական կերպարի համեմատական քննություն.....	306
Արսեն Հարությունյան – Վաղխաչքարային արվեստի եզակի նմուշ Ճամբարակից.....	324

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Վարդան Համբարձումյան – Երիտասարդաց քրիստոնեական ընկերակցության աշխատակից Ս.Ֆ.Հ. Քրաթերնի հաշվետվությունը Հայաստանի Հանրապետություն կատարած այցելության մասին (1920 թ.).....	337
--	-----

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արմինե Հակոբյան – <i>Գագիկ Սուքիասյան</i> , Գիրքը և գրադարանային տեղեկատվական մշակույթը Արցախում.....	346
--	-----

Արթուր Անդրանիկյան – Գևորգ Կարապետյան, Երկերի ժողովածու.... 349

ՄԵՐ ՀՈՐԵԼՅԱՐՆԵՐԸ

Ռադիկ Մարտիրոսյան, Յուրի Սուվարյան, Ռուբեն Սաֆրաստյան –
 Նիկոլայ Հովհաննիսյան. ականավոր գիտնականը և հասարակական
 գործիչը..... 352

Համլետ Հարությունյան – Հայրենական մեծ պատերազմի անխոնջ
 տարեգիրը (Կլիմենտ Հարությունյանի 80-ամյակի առթիվ)..... 360

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И ПОЛИТОЛОГИЯ

Альберт Харатян – Противостояние Давид-Даниэль в Смирне и Костантинополе	12
Мгер Арутюнян – О тактических особенностях летней кампании 1993 г. на южном фланге обороны Арцаха.....	28
Сурен Саргсян – Публицистика Миграна Таматяна на страницах газеты «Пюник»	50
Ваник Вирабян – Вооруженные силы Армении и Грузии в 1918-1921 гг. ...	69
Вардан Алексанян – Восстановление митрополитского статуса сюнникского престола в XI веке.....	91
Саркис Балдарян – Коммерческая этика и советы в «Компендиуме» – пособии Константа Джугаеци.....	111

ФИЛОСОФИЯ И ПРАВО

Амалия Арутюнян – Правосознание и основы конституционализации правовых отношений.....	129
--	-----

СОЦИОЛОГИЯ

Рубен Карапетян, Сона Нерсисян, Степан Захаркевич, Артем Назаренко – Сравнительное этнокультурное исследование городов Армении и Беларуси (на основе программы международного исследовательского проекта).....	142
Арутюн Вермишян, Ваан Енгидунян – О вопросе квазиаксиоматизации социального порядка	155

ЭКОНОМИКА

Юрий Суварян, Вардан Саркисян – К вопросам о теории управленческих решений.....	165
Микаел Микаелян – О вопросе формирования механизма противовесов регулирования экономики РА.....	193

ФИЛОЛОГИЯ

- Гоар Карагезян** – Мотив «Страна мрака» в «Цветнике историй стран Востока» историка Хетума..... 210
- Асмик Багдасарян** – О некоторых тенденциях развития современного переводоведения..... 221
- Наира Амбарцумян** – Взаимопроникновение мифа и знака в сборнике Акселя Бакунца «Мтнадзор»..... 234
- Марат Яврумян, Анна Даниелян** – Универсальные зависимости и трибанк армянского языка..... 244

КУЛЬТУРА И ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

- Рипсима Пикичян** – Внутриэтнические и межэтнические отношения амкарств (братств) армянских музыкантов в традиционной культуре... 258

ПСИХОЛОГИЯ

- Лусине Саакян** – Исследование мотивов профессиональной ориентации курсантов..... 275

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

- Армен Петросян** – Масис/Арагат – армянский Олимп и его мифы..... 285
- Торк Далалян** – Сравнительный анализ эпического образа Ована Одзнеци.. 306
- Арсен Арутюнян** – Уникальный образец раннего периода искусства хачкара из Чамбарака..... 324

ПУБЛИКАЦИИ

- Вардан Амбарцумян** – Отчет сотрудника Ассоциации молодых христиан С.Ф.Г. Кратерна о визите в Республику Армения (1920 г.)..... 337

РЕЦЕНЗИИ

- Армине Акопян** – *Гагик Сукиасян*, Книга и библиотечно-информационная культура в Арцахе..... 346
- Артур Андраникян** – *Геворг Карапетян*, Собрание сочинений..... 349

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

- Радик Мартиросян, Юрий Суварян, Рубен Сафрастян** – Николай
Ованнисян: выдающийся ученый и общественный деятель..... 352
- Гамлет Арутюнян** – Неутомимый летописец Великой Отечественной
войны (к 80-летию Климента Арутюняна)..... 360

CONTENTS

HISTORY AND POLITICAL SCIENCE

Albert Kharatyan – The Controversy Between Davit and Daniel in Smyrna and Constantinople.....	12
Mher Harutyunyan – On the Tactical Features of the Summer Campaign of 1993 of Artsakh Defense on the Southern Flank.....	28
Suren Sargsyan – The Mihran Tamaryan’s Publication in the Newspaper "Pyunik".....	50
Vanik Virabyan – Armed Forces of Armenia and Georgia in 1918-1921.....	69
Vardan Alexanyan – Restoration of the Metropolitan Status of the Syunik Throne of the XI Century.....	91
Sargis Baldaryan – Mercantile Ethics and Advicies in "Compendium", a Manual by Constant of Julfa.....	111

PHILOSOPHY AND LAW

Amalya Harutyunyan – Legal Consciousness and the Basics of Constitutionalization of Legal Relations.....	129
---	-----

SOCIOLOGY

Ruben Karapetyan, Sona Nersisyan, Stepan Zagharkevich, Artyom Nazarenko – Comparative Ethnocultural Study of the Cities of Armenia and Belarus (on the Basis of the Program of International Research Project)....	142
Harutyun Vermishyan, Vahan Yengidunyan – On the Issue of Quasi – Axiomatization of the Social Order.....	155

ECONOMY

Yuri Suvaryan, Vardan Sargsyan – Arround the Issues of Administrative Decisions Theory.....	165
Mikayel Mikayelyan – On the Question of Formation of Mechanism for Regulation of Counterbalance in RA Economy.....	193

PHILOLOGY

- Gohar Karagyozyan** – The Motiv of “The Land of Darkness” in “The Flower of the Stories of the Orient” by the Historian Hetoum..... 210
- Hasmik Baghdasaryan** – On some Tendencies in Development of Contemporary Translation Studies..... 221
- Naira Hambardzumyan** – Interpenetration of Myth and Sign in Axel Bakunts’ “Mtnadzor” Collection..... 234
- Marat Yavrumyan, Anna Danielyan** – Universal Dependencies and the Armenian Treebank..... 244

CULTURE AND ART HISTORY

- Hripsime Pikichian** – Intra – and Inter-Ethnic Relationships between Armenian Musicians Amkarebi (Guild) in Traditional Culture..... 258

PSYCHOLOGY

- Lusine Sahakyan** – Research of Motives of Professional Orientation of Cadets..... 275

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

- Armen Petrosyan** – Masis/Ararat: The Armenian Olympus and its Myths..... 285
- Tork Dalalyan** – Comparative Analysis of the Epic Image of Hovhan Odznetsi. 306
- Arsen Harutyunyan** – A Unique Example of Early Cross-Stone Art from Chambarak..... 324

PUBLICATIONS

- Vardan Hambardsumyan** – Employee of the Christian Youth Association S.F.H. Cratern's Report on the Visit to the Republic of Armenia (1920)..... 337

LITERARY REVIEWS

- Armine Hakobyan** – *Gagik Sukiasyan*, The Book and Library-Informational Culture in Artsakh..... 346
- Arthur Andranikyan** – *Gevorg Karapetyan*, Collection of Works..... 349

OUR JUBILEES

Radik Martirosyan, Yuri Suvaryan, Ruben Safrastyan – Nikolay Hovhannisyan: The Prominent Scientist and Public Figure.....	352
Hamlet Harutyunyan – Tireless Researcher of the Great Patriotic War (On the Occasion of Kliment Harutyunyan's 80th Birthday).....	360

**ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԱԿԱՆ ԷԹԻԿԱՆ ՈՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԸ
ԿՈՍՏԱՆԴ ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՒ «ԱՇԽԱՐՀԱԺՈՂՈՎ»
ՁԵՌՆԱՐԿՈՒՄ***

Սարգիս Բալդարյան

Երևանի պետական համալսարան, ասպիրանտ
ՀՀ, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1
Էլ. հասցե՝ sargis.baldaryan@gmail.com
Հոդվածը ներկայացվել է 07.01.2020, գրախոսվել է 29.01.2020, ընդունվել է
տպագրության 05.08.2020

Ներածություն

Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի առևտրական դպրոցի դպրապետ Կոստանդ Զուղայեցին իր վաճառականական ձեռնարկ-դասագրքերից մեկում՝ «Աշխարհաժողով» երկում, հետևյալ խորհուրդն էր տալիս հայ վաճառականներին. «Զամենայն առըտ և տուրտ գրեա՛յ, գրեա՛յ և գրեա՛յ, էս օրէն վաղն մի՛ ձգեր և հմիկէս պախն մի՛ ձգեր»¹: Առևտրական գործարքների մասին ամբողջ տեղեկատվությունը գրի առնելու Կոստանդ Զուղայեցու այս հորդորը արձագանքն էր վաճառականական միջավայրում ձևավորված այն սովորությանին նորմի, որի համաձայն՝ վաճառականը հատուկ հաշվեմատյաններում պարտավոր էր գրանցել իր կատարած գործարքների, նույնիսկ՝ առօրյա ծախսերի ամեն մի մանրուքը: Բարոյագիտական ու առևտրական բնույթի համանման մի շարք խորհուրդներ մեկտեղելով իր ձեռնարկ-դասագրքում՝ Կոստանդ Զուղայեցին հայ վաճառականներին ապահովում էր «առևտրական գիտության»² մի այնպիսի ոլորտի մասին համապարփակ տեղեկատվությամբ, որը կարելի է բնորոշել որպես վաճառականական էթիկա:

Սեֆյան Իրանի մայրաքաղաք Սպահանի հայկական արվարձան Նոր Զուղայից սերող վաճառականները XVII-XVIII դդ. համաշխարհային առևտրում հասել էին «կախարդական հաջողության»³, և նրանց հաջողվել

---

* Խորին շնորհակալություն ենք հայտնում Լոս Անջելեսի Կալիֆոռնիայի համալսարանի պրոֆեսոր Սեպուհ Ասլանյանին Կոստանդ Զուղայեցու՝ Նոր Զուղայում ու Օքսֆորդում պահվող ձեռագրերի թվային պատկերները տրամադրելու համար:

¹ Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. N 64, թ. 9բ:

² Բնորոշման համար տե՛ս Hooek 2008, 148:

³ Բնութագրումը՝ ըստ Braudel 1983, 158:

էր ստեղծել ամենակենսունակ ու ամենարնդարձակ առևտրական ցանցերից մեկը: Դրա սահմաններն այնքան ընդգրկուն էին, որ արևելքում Մանիլայից հասնում էին մինչև արևմուտքում Ամստերդամ ու Լոնդոն: Ըստ Սեպուհ Ասլանյանի՝ հայկական առևտրական ցանցի այս հաջողությունը կարելի է բացատրել «շրջանառության տեսության»⁴ միջոցով: Դրա համաձայն՝ Նոր Զուղայի ու ցանցի կազմի մեջ մտնող տասնյակ բնակավայրերի միջև տեղի է ունեցել վաճառականների, ապրանքների, կապիտալի, տեղեկատվության, կանանց ու քահանաների անխափան շրջանառություն⁵: Թեպետ «առարկաների ու մարդկանց» այս շարքից⁶ յուրաքանչյուրն ունեցել է իր կարևորությունը, տեղեկատվության շրջանառության համակարգը առանձնահատուկ ընդգծման կարիք ունի: Հենց առևտրական մեծաքանակ տեղեկատվության փոխանցման ու ստացման գործուն համակարգի շնորհիվ է, որ հայ վաճառականները հաղթահարում էին տարածությունը կամ, ինչպես նշանավոր պատմաբան Ֆերնան Բրոդելն է ձևակերպել, «համար մեկ թշնամին» վաղ արդի դարաշրջանում⁷:

Նոր Զուղայի առևտրական ցանցում տեղեկատվությունը փոխանցվում էր մի քանի եղանակով: Նամակագրությունը, որը մեծ տարածում ուներ դեռևս միջնադարյան վաճառականների կյանքում, շարունակում էր պահպանել իր կարևորությունը նաև XVII-XVIII դարերում. ջուղայեցի վաճառականները մեծապես հենվում էին հենց նամակագրության վրա հսկայական տարածություններում առևտրական անհրաժեշտ տեղեկատվությունը փոխանցելու համար⁸: Դրանից բացի՝ նրանք հնարավորություն ունեին օգտվելու առևտրական ձեռնարկ-դասագրքերից, որոնցում ամփոփված էր զանազան երկրների մասին առևտրական բնույթի գիտելիքի այն շրջանակը, որը իր ձեռքի տակ պետք է ունենար վաղ արդի դարաշրջանի վաճառականը: Հատկանշական է, որ նմանատիպ ձեռնարկների գործածությամբ ջուղայեցի վաճառականները առանձնանում էին ասիական առևտրական այլ

⁴ «Շրջանառության տեսության» համար տե՛ս Markovits 2000, 25:

⁵ Aslanian 2011, 13-15.

⁶ Markovits 2000, 25.

⁷ Braudel 1972, 355. «Վաղ արդի դարաշրջան» հասկացության ներքո արևմտյան պատմագիտական հետազոտություններում միավորվում է մոտավորապես 1500-1800 թվականներն ընդգրկող ժամանակաշրջանը:

⁸ Aslanian 2011, 86-120.

համայնքներից, որոնք, ըստ երևույթին, գերազանցապես նամակագրական կապի միջոցով էին տեղեկատվություն փոխանակում⁹:

Վաղ արդի դարաշրջանի հայկական առևտրական ձեռնարկներից իրենց նշանակությամբ ու ամբողջականությամբ առանձնանում են Կոստանդ Ջուղայեցու երկերը: Երևանի, Օքսֆորդի ու Նոր Ջուղայի ձեռագրական հավաքածուներում մեզ են հասել ջուղայեցի այս հեղինակի երբևէ չուսումնասիրված «Աշխարհաժողով» ու «Դռներն ռաղամին» ձեռնարկների վեց գրչագիր ընդօրինակություններ: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 1675 թ. Մարսելում տպագրված «Արիեստ համարողութեան» երկը նույնպես պատկանում է Կոստանդ Ջուղայեցու գրչին, թեև գրքի տիտղոսաթերթին բացակայում է նրա անունը¹⁰: Հետաքրքիր է արձանագրել նաև այն փաստը, որ ինքը հեղինակն է ծավալել առևտրական գործունեություն նախքան այսպիսի ձեռնարկներ շարադրելը¹¹: Հայկական վաճառականական այս դասագրքերը, փաստորեն, գրվել են առևտրական որոշակի փորձառություն ունեցող անձի կողմից: «Աշխարհաժողով» ձեռնարկ-դասագրքում է, որ Կոստանդ Ջուղայեցին ի մի է բերել բարոյագիտական ու առևտրական բնույթի բազմաթիվ խորհուրդներ՝ դրանք հասցեագրելով իր ազգակից վաճառականներին:

«Աշխարհաժողով» առևտրական երկի խրատական հատվածների ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս թափանցել վաճառականի բարոյական նկարագրի թեմայի խորքերը, ինչի քննարկումները սկիզբ են առել դեռևս XIV դ. իտալական ու իսպանական առևտրական ձեռնարկներում: Սքոլաստիկայի նշանավոր ներկայացուցիչ Թովմա Աքվինացին վաճառականներին համարում էր արհեստավորների ու գյուղացիների նկատմամբ ստորադաս խավ՝ իր մոտեցումը հիմնավորելով սուրբգրային մեջբերումներով¹²: Ընդամենը 1-2 հարյուրամյակ անց հասարակական կյանքում ունեցած դերակատարության շեշտակի մեծացումը վաճառականների համար ապահովեց սոցիալական ավելի բարձր դիրք: Ինչպես դիպուկ կերպով արձանագրել է Պիեռ Ժուանիքը, ուշ միջնադարում «կեղտոտ ոտքերով վաճա-

⁹ Baldaryan 2019.

¹⁰ Անասեան 1987, 671-674, Անայան 1976, 874-877: Հմմտ. Փաշայան 2005, 345-364:

¹¹ Կոստանդ Ջուղայեցու վաճառականական գործունեությունն արտացոլող վավերագրեր են պահպանվել Վենետիկի պետական արխիվում ու Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի դիվանում (մանրամասն տե՛ս Բալդարյան 2019, 66-78):

¹² Aurell 2009, 86-87.

ռականին փոխարինում էր գրիչը ձեռքին գործարարը»¹³: Ժակ Սավարին, որն իր առևտրական դասագիրքը¹⁴ շարադրել է Լյուդովիկոս XIV-ի դարաշրջանում՝ ֆինանսների նախարար Ժան Բատիստ Կոլբերի պատվերով ու հովանավորությամբ, արձագանքելով ընթացող փոփոխություններին, իր երկի թե՛ վերնագրում ու թե՛ բուն տեքստում շրջանառության մեջ դրեց բուլրովին նոր հասկացություն. իր ժամանակների վաճառականներին բնորոշելու համար նախորդ դարերի վաճառականներին հիշեցնող marchand գործածական բառի փոխարեն նա նախապատվությունը տվեց négociant բառին, քանի որ վերջինս վերաբերում էր միմիայն հեռագնա առևտրով զբաղվող վաճառականներին¹⁵: Պատահական չէ, որ արդեն «Վերածննդի ժամանակաշրջանում ոչ ոք չէր հիշում մասնագիտությունների աստիճանակարգությունը՝ հաստատված Թովմա Աքվինացու կողմից»¹⁶: Ուշ միջնադարի եվրոպական հասարակություններում վաճառականների սոցիալական դիրքի աննախադեպ բարձրացումն իր արտահայտությունն էր գտնում առևտրական երկերում, որոնցում էլ աստիճանաբար ծավալվում էին բարոյագիտական քննարկումներ վաճառականի կերպարի մասին: Այդ քննարկումներն ուղեկցվում էին յուրատեսակ բարոյական կոդեքսի ձևավորմամբ, որը շարունակեց արդիական թեմա մնալ նաև այն հեղինակների համար, որոնք առևտրական ձեռնարկներ էին շարադրում ավելի ուշ շրջանում՝ XVII-XVIII դդ.: Այս տեսանկյունից Կոստանդ Ջուլայեցին բացառություն չէր: Բացի այդ, առևտրական ձեռնարկները դիտարկվել են որպես գերազանցապես տնտեսական պատմության աղբյուրներ, ինչի հետևանքով, ըստ ուսումնասիրողներից մեկի ձևակերպման, դրանց «արտատնտեսական» բովանդակությունը մնացել է ստվերում¹⁷: Նույնը վերաբերում է նաև Կոստանդ Ջուլայեցու երկերին, որոնց հետազոտությունը պահանջում է համալիր մոտեցում ու պատշաճ ուշադրություն այդ տնտեսական աշխատությունների ոչ տնտեսական հատվածների նկատմամբ:

Եվ վերջապես, Կոստանդ Ջուլայեցու խրատական խորհուրդները անհրաժեշտաբար պետք է ուսումնասիրվեն վաճառականի բարոյական նկարագրի՝ դեռևս ուշմիջնադարյան աշխատություններում սկիզբ առած

¹³ Jouanique 1996, 273.

¹⁴ Savary 1675.

¹⁵ Trivellato 2019, 100.

¹⁶ Aurell 2009, 86-87.

¹⁷ Aurell 2009, 76.

քննարկումների հետնախորքի վրա: Դա, իր հերթին, հնարավորություն է տալիս հայկական վաճառականական ձեռնարկի հետազոտությունը տեղափոխելու XIV-XVIII դդ. եվրոպական առևտրական երկերի հետ համադրության ու համեմատության հարթություն:

Վաճառականներին ուղղված խորհուրդներն ու «Աշխարհաժողովը»

«Աշխարհաժողով»-ը շարադրված է երկու վաճառականների միջև ընթացող երկխոսության ձևաչափով: Իր կուտակած առևտրական հսկայական տեղեկատվությունը Կոստանդ Ջուղայեցին ներկայացնում է որպես պատասխան այն հարցերին, որոնք իրար են ուղղում գրուցակից վաճառականները: Ընդ որում, երկի առաջին մասում պատասխանողի դերում հայտնված վաճառականը երկրորդ հատվածում հանդես է գալիս որպես ունկնդիր: Այդպիսով՝ մատուցվող նյութը հեղինակը գրեթե հավասարաչափ կիսել է, և վաճառականներից յուրաքանչյուրը դարձել է երկխոսության լիարժեք մասնակից: Ֆրանչեսկա Տրիվելլատոյի դիտարկումն այն մասին, որ «չնայած ամեն նամակի անհատական բնույթին՝ առևտրական նամակագրությունն իրականում պետք է կարդացվի որպես բազմաձայն խոսակցություն, ոչ թե երկխոսություն»¹⁸, ամբողջովին վերաբերում է նաև Կոստանդ Ջուղայեցու շարադրած վաճառականական գրույցին, որի երևակայական մասնակիցը Նոր Ջուղայի համաշխարհային առևտրական ցանցում ներգրավված ողջ հայ վաճառականությունն էր:

«Աշխարհաժողովն» անմիջապես սկսվում է գրուցակից վաճառականներից մեկի հարցով՝ «Ո՛վ եխպար, վաճառակա՞ն ես, թե՞ կուզես վաճառական լինես»¹⁹: Պատասխանն արդեն իսկ թույլ է տալիս հեղինակին անցնել ծրագրված նյութի ներկայացմանը. «Այո՛, եղբայր, վաճառականի որդի եմ, կամիմ, որ վաճառական լինեմ: Ունե՛ս ինչ մի խրատ օգտի վասն իմոյ շահաւէտութեան»²⁰: Դրան հետևում են «Սուրբ Գրոց և բազմայշրջիկ ծերոց» բարոյախրատական խորհուրդները, որոնք մեծ ծավալ չեն զբաղեցնում: Զրուցակիցը, սակայն, չի բավարարվում ստացած պատասխանով և անմիջապես հղում է հաջորդ հարցը՝ «Բարի հրամայեցեր, եղբա՛ր բարի և հիմաստուն: Այլևս ունի՛ս ինչ մի խրատ վասն ի պէտս գնելոյ և

¹⁸ Trivellato 2007, 89.

¹⁹ Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. N 64, թ. 7բ:

²⁰ Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. N 64, թ. 7բ:

վաճառելոյ»²¹: Այս անգամ վաճառականն իր պատասխանում ներկայացնում է այնպիսի խորհուրդներ, որոնք անմիջականորեն առևտրական գործունեությանն են առնչվում:

Բարոյական ու առևտրական բնույթի խորհուրդներից հետո վաճառականների զրույցը կենտրոնանում է զուտ առևտրական տեղեկատվության վրա, որի կարիքն ունեին հեռագնա առևտրում ներգրավված վաճառականները: Մասնավորապես՝ ձեռնարկի այս մասում ներկայացվում են համաշխարհային առևտրական ուղիների վրա գտնվող տարբեր երկրների չափի, կշռի, դրամական համակարգերը, որ ուղեկցվում են նաև այլ թեմաների ընդգրկմամբ, այդ թվում՝ տեղի ժողովուրդների էթնոմշակութային պատկերի նկարագրությամբ: Այսպես՝ արևելքից արևմուտք հաջորդականությամբ Կոստանդ Զուղայեցին հերթով ներկայացնում է Հեռավոր Արևելքից մինչև Արևմտյան Եվրոպա ընկած երկրների մասին բացառիկ տեղեկություններ՝ իր ձեռնարկը վերածելով վաղ արդի շրջանի յուրատեսակ հայկական հանրագիտարանի: Փաստորեն, «Աշխարհաժողովում» վաճառականները փոխանակում են ինչպես խրատական խորհուրդներ, այնպես էլ զանազան երկրների մասին հայտնում են բացառիկ տվյալներ: Հատկանշական է, որ վաճառականներից յուրաքանչյուրն իր խոսքն սկսում է խրատական խորհուրդներով, ապա անցնում ասելիքի առավել ծավալուն մասին՝ համաշխարհային առևտրական շուկաներին: Սա հիշեցնում է Եվրոպական վաճառականական ձեռնարկների բավական տարածված կառուցվածքը, որոնց ներածական հատվածները ևս նախատեսված էին բարոյագիտական խորհուրդների համար:

Բարոյախոսական խորհուրդները «Աշխարհաժողովում»

Ինչպես Եվրոպական, այնպես էլ հայկական վաճառականական ձեռնարկներում բարոյախոսական խորհուրդների առկայությունը պայմանավորված էր վաճառականական գործի՝ որպես արհեստի ընկալումներով, ինչը ենթադրում էր ոչ միայն գիտելիք, այլև հմտություններ ու անձնական որակներ: Պատահական չէ, որ XIV դ. մի իսպանական ձեռնարկում վաճառականական գործը սահմանվում էր որպես «արհեստ, որ նախորդում է բոլոր արհեստներին»²²: Անձնական հատկանիշներն ու առա-

²¹ Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. N 64, թ. 8բ:

²² Aurell 2009, 77.

քինությունները դիտարկվում էին որպես առևտրական հաջողությանը նպաստող գործոններ, ուստի ձեռնարկներում կարևոր տեղ էր հատկացվում բարոյական արժեքների արմատավորմանը վաճառականների մտածողության մեջ: Հետազոտողներից մեկի դիպուկ դիտարկման համաձայն՝ առևտրական ձեռնարկներում տարածվում էր ուղերձ այն մասին, որ «վաճառականական գործի մեջ բարոյական առաքինությունն ու մասնագիտական առաքինությունը նույն մետաղադրամի երկու կողմերն են»²³: Համապատասխանաբար՝ տնտեսական անհաջողություններն ուշմիջնադարյան աշխարհընկալմամբ բացատրվում էին վաճառականի բարոյական անկմամբ²⁴:

Իր բարոյական խրատներում Կոստանդ Ջուլայեցին երբեմն տալիս էր աստվածաշնչյան հղումներ: Ասվածի օրինակներ են նրա բարոյագիտական դատողությունները «կայ խրատ ի Սուրբ Գրոց»²⁵ և «քանզի Սողոմոն խրատ զամենեան»²⁶ արտահայտություններից հետո: Ինչո՞վ է պայմանավորված վաճառականական երկում սուրբգրային մեջբերումների առկայությունը: XVIII դ. սկզբին շարադրված ‘Speranders Negotiant’ («Վաճառական Սպերանդերսը») խորագրով գերմանական առևտրական ձեռնարկում նույնպես հեղինակը, ընդդիմանալով հանդերձ դրամական շահը մերժող եկեղեցական մոտեցմանը, օգտագործում է. «կրոնական երևակայություն»՝ հիմնավորելու համար առևտրական այս կամ այն վարքագիծը²⁷: Ինչպես նշում է Դանիել Ռաբուզին, տվյալ դեպքում «կրոնական երևակայությունը ծառայում է վաճառականների շահերին»²⁸: Նույնը պետք է ասել նաև Կոստանդ Ջուլայեցու «Աշխարհաժողովի» մասին: Միևնույն ժամանակ, պետք է նկատի ունենալ, որ կրոնական մտածողությունը չէր նահանջել իր ազդեցիկ դիրքերից, ու կրոնական երկերն էլ ամենևին խորթ չէին վաղ արդի դարաշրջանի հայ վաճառականների համար: Իր առևտրական, ապա նաև դիվանագիտական գործունեությունը XVIII դ. առաջին քառորդին ծավալած Եղիա Կարնեցու գրադարանի ցուցակները հիանալի հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմելու հայ վաճառականի մտավոր ու գրական նախընտրությունների մասին: Նրա գրքերի ցանկում,

²³ Aurell 2009, 78.

²⁴ Todeschini 2008, 32.

²⁵ Նոր Ջուլայի Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. N 64, թ. 8ա:

²⁶ Նոր Ջուլայի Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. N 64, թ. 27բ:

²⁷ Rabuzzi 1995, 175.

²⁸ Rabuzzi 1995, 175.

մեծաքանակ բառարաններից, տոմարական ու առևտրական աշխատություններից բացի, փոքր թիվ չեն կազմում նաև կրոնական գրքերը²⁹: Այնպես որ՝ աստվածաշնչական մեջբերումները լիովին տեղավորվում էին XVII-XVIII դդ. վաճառականական ընկալումների տիրույթում:

Ինչ վերաբերում է բուն բարոյախոսական խրատներին, ապա դրանց մեջ, առաջին հերթին, ուշադրություն է գրավում հետևյալ շարքը. «Մի լինել ստայխոս, մի լինել քուֆրատու, մի լինել զրկոդ, մի լինել ուխտազանց, որ է եղրարազանց, մի լինել երդումնակեր, մի լինել բարկացող, մի լինել ինքնական և ինքնայիաճ»³⁰: Վաճառականի բարոյական նկարագրից, ըստ հեղինակի, պետք է բացառվեն որոշակի հատկանիշներ, որոնք թվում է, թե վերցված են Աստվածաշնչից, Կոստանդ Զուղայեցու որոշակի ընտրությամբ: Հատկանշական է, որ աստվածաշնչյան պատվիրանների նմանողությամբ հեղինակն իր պատգամները ներկայացնում է արգելական հրամայական եղանակով և դրանք ձևակերպում որպես յուրօրինակ «վաճառականական պատվիրաններ»: Պետք է նկատել, սակայն, որ դրանք մեծ մասամբ համատեղելի չէին վաճառականական կյանքի հետ: Միջնադարյան զրույցներում հաճախ կարելի է հանդիպել այնպիսի դիպաշարերի, որոնցում վաճառականները հանդես են գալիս վերոհիշյալ մերժելի հատկանիշներով: Դրանցում վաճառականի կերպարի անբաժան մաս են համարվում ստախոսությունն ու սուտ երդվելը, որոնք «վասն սովորութեան առ վաճառականս թեթև համարին և կամ թէ ոչինչ»³¹: «Ազնիու վաճառականք» զրույցում քահանային իրենց մեղքերը խոստովանելիս երկու վաճառական բացատրում են, որ ճշմարտախոսությունն ամենևին չի տեղավորվում առևտրի սահմաններում. «Ո՛վ հայր, եթէ ի առ և տուրս ոչ երդուիմք և ոչ սուտ ասեմք, չկարեմք բնաւ ապրել... Քանզի կկտրուի աշխատանքն մեր, թէ ոչ սուտ ասեմք երդում չուտեմք և սուտ չասեմք»³²:

Կոստանդ Զուղայեցին իր ձեռնարկի հասցեատեր վաճառականությանը պատգամում է լինել խոնարհ, իմաստուն ու համբերաբար. «Լեր հեզ և խոնար երկանամիտ և համբերող և որչափ որ գիտուն լինես, հարց և ալոցն, որ առաւել ևս գիտենաս և որչափ որ բաճրանաս, դու քեզ խոնար

²⁹ Չուգասյան 1983, 69-74:

³⁰ Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. N 64, թ. 8ա: Մի քանի բառեր ուղղվել են ըստ Օքսֆորդի Բողոքյան գրադարան, հայերեն ձեռագրեր, ձեռ. N f 14, թ. 34բ-ի:

³¹ Սրապյան 1969, 160:

³² Մելիք-Օհանջանյան 1957, 40-41:

կալ, քան զամենայն»³³: Այս անձնական որակները վաճառականի նկարագրի պարտադիր բաղադրիչներ են դիտարկվում նաև եվրոպական առևտրական գրականության մեջ: Այս տեսանկյունից դիտելի է, որ «Չորս ընկերք ճանապարհորդք» հայերեն միջնադարյան գրույցում «վասն գալեաց և պատահարաց» քննարկման ժամանակ վաճառականը հետևյալ միտքն է արտահայտում. «Իմաստութիւնն ու խելքն ի վեր է, քան զամենն»³⁴: 1632 թ. հոլանդացի Կասպար վան Բերլեն «Իմաստուն վաճառականը» ճառում նկատում էր, որ վաճառականը կարողանում է առաքինությունը չարիքից տարբերել այնպես, ինչպես լավ ապրանքը վատից³⁵:

«Աշխարհաժողովի» խորհուրդներից մյուսը վերաբերում է գինու չափավոր օգտագործմանը. «Եթէ գինի ամէնևին ոչ ըմպես, լավ ես, քան զամենայն ըմպող, բաց եթէ ըմպես, սակաւ ըմպեայ, քանզի բազումք են կորեալ ի արբեցութեան»³⁶: Գինու չարաշահման պատճառով առևտրական գործերը ծախողած «բազումք»-ի մեջ է, օրինակ, իր օրագրական երկով հայտնի Ջաքարիա Ագուլեցու եղբայր Շմավոնը: Վերջինս Թավրիզում կորցնում է իր գումարը, քանի որ, ինչպես պատմում է Ջաքարիան, «...խանս այս Շմաւոնս կու տանի, գինի խմեցնել կու տայ»³⁷: Եվրոպական առևտրական ձեռնարկները հորդորում են հեռու մնալ նաև որկրամոլությունից, քանի որ, ինչպես, օրինակ, XIV դ. իսպանական ձեռնարկում է նշվում, «որկրամոլությունը մի կաթսա է, որտեղ եփվում են բոլոր չարիքները»³⁸: Բենեդետտո Կոտրուլին ևս իր իտալերեն ձեռնարկում հորդորում է չափավոր լինել ուտելու ու խմելու մեջ³⁹:

Վաճառականներին ուղղված խորհուրդներում կարևորվում է նաև եռանդուն մասնակցությունը եկեղեցական արարողություններին ու հանգանակություններին. «Ժամի և աղօթքի ժիր կացիր, տուրսէ և ողորմութենէ մի՛ ձանձրանալ»⁴⁰: Այս իմաստով, որպես կրոնապաշտ ու առատաձեռն վաճառականների տիպական օրինակներ («գլուխ և փիր վաճառակա-

³³ Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. N 64, թ. 8ա-8բ:

³⁴ Մելիք-Օհանջանյան 1957, 48:

³⁵ Barlaeus 2019, 89.

³⁶ Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. N 64, թ. 27բ:

³⁷ Ջաքարիա Ագուլեցի 1938, 160-161: Հմմտ. Խաչիկյան 1988, 122-123:

³⁸ Aurell 2009, 79.

³⁹ Cotrugli 2017, 137.

⁴⁰ Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. N 64, թ. 9ա: «Աղօթքի» բառը ճշտվել է ըստ Օքսֆորդի Բողեյան գրադարան, հայերեն ձեռագրեր, ձեռ. N f 14, թ. 35ա-ի:

նացն»⁴¹⁾ Կոստանդ Զուղայեցին իր երկի վերջում հիշատակում է Մարխաս և Կոսպար անուններով հայտնի վաճառականներին, որոնց մասին միջնադարյան գրույցը բազմիցս է հանդիպում հայերեն ձեռագրերում: Ավելին՝ նրանց պատմության հիման վրա Հակոբ Արծկեցին գրել էր նաև չափավոր ստեղծագործություն դեռևս XV դ. երկրորդ կեսին⁴²⁾:

Այդ գրույցի դիպաշարը խիստ համառոտ գծերով ներկայացնելու դեպքում կստանանք հետևյալ պատկերը. Մարխասը, որը ծագումով Սսից էր ու զբաղվում էր վաճառականությամբ, մահից առաջ իր ունեցվածքը կտակում է Քրիստոսին: Նրա ընկեր Կոսպարը, որը, հակառակ գործընկերոջ եկեղեցասիրության, կռապաշտ էր, գնում է Անտիոք, որտեղ եկեղեցում Քրիստոսը նրան «երևեցաւ տեսլեամբ» ու վերցրեց իր հասանելիքը: Այդուհետև Կոսպարը ևս մկրտվում է ու ջերմեռանդորեն հարում քրիստոնեական դավանանքին⁴³⁾: Կոստանդ Զուղայեցին այս պատմության մանրամասների մեջ ամենևին չի խորանում, այլ բավարարվում է նշելով, որ Քրիստոսի գալուստից առաջ վաճառականական գործը չէր արժանացել Աստծո հավանությանը, և միայն «յետ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ գալլստեան Մալխաս և Կոսպար հաճուացան Աստուծոյ վասն միայնտութեան և պարկեշտութեամբ, որ և յամ ամէնայն վաստակոց իրեանց տասնայնորդս տային քահանայից և ախկատոց կարօտելոց»⁴⁴⁾: Առանձին ուսումնասիրության կարիք ունեցող այս պատմության նպատակը թվում է պարզ՝ քրիստոնեության ու վաճառականության յուրատեսակ հաշտեցումը: Դրա հիմնական ուղերձն այն է, որ վաշխառության, դրամական շահի հետապնդման, այդպիսով նաև՝ առևտրական գործի նկատմամբ ժխտական վերաբերմունք ունեցող քրիստոնեությունը⁴⁵⁾ բոլորովին այլ դիրքորոշում ունի եկեղեցասիրությամբ ու եկեղեցական առատաձեռնությամբ աչքի ընկնող վաճառականների նկատմամբ: «Քահանայից ու ախկա-

⁴¹⁾ Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. N 64, թ. 45բ: Հմմտ. Օքսֆորդի Բողեյան գրադարան, հայերեն ձեռագրեր, ձեռ. N f 14, թ. 58բ:

⁴²⁾ Ակինեան 1938, 129-130:

⁴³⁾ Աճառյան 1946, 263-264: Այս պատմությունը հանդիպում է նաև Հայսամավորքում՝ Մինաս Եգիպտացու վարքի հետ մեկտեղ (տե՛ս, օրինակ, Մատենադարան, ձեռ. N 1511, թ. 149ա-151բ): Դա պատահական չէ, քանի որ միջնադարում Մինասը համարվում էր ճանապարհորդների ու վաճառականների հովանավոր:

⁴⁴⁾ Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. N 64, թ. 45բ:

⁴⁵⁾ Միայն XVI դարում աստվածաբաններից Ժան Կալվինը, մի քանի սահմանափակումներով հանդերձ, դրամական փոխառություններում ընդունեց շահի գաղափարը (Graafland 2010, 233-248):

տոց կարօտելոց» համար առևտրական եկամտից մասնաբաժին սահմանելով, փաստորեն, օրինականացվում էր դրամական շահի ցանկությունը: Ինչպես նկատում է Մայքլ Էնդրյուսը, վաճառականական շրջանակների համար «բարեգործությունը ծառայում էր որպես միջոց օրինականացնելու իրենց հարստությունը և հաստատելու իրենց նոր կարգավիճակը»⁴⁶:

«Աշխարհաժողովի» առևտրական խորհուրդները

Իտալացի Բենեդետտո Կոտրուլին XV դարում հետևյալ խորհուրդն էր տալիս վաճառականներին. «Հիշի՛ր՝ ինչպես շատերն են ասել՝ առևտուրը չի փնտրում ոչ մի խորհուրդ, և ես ինքս որդեգրել եմ այս նշանաբանը»⁴⁷: Նա բացատրում է նաև, որ առևտրական որոշումները հիմնված են այնպիսի տեղեկատվության ու հաշվարկի վրա, որը տարածման ենթակա չէ, ուստի տնտեսական գործարքների միակ պատասխանատուն տվյալ վաճառականն է, իսկ առևտրական խորհուրդները կարող են միայն համընդհանրական բնույթ կրել: «Աշխարհաժողովի» խրատական հաստվածներում ամփոփված են նաև այսպիսի առևտրական խորհուրդներ, որոնք թույլ են տալիս պատկերացում կազմել վաճառականի առօրյայի ու գործունեության որոշակի սկզբունքների մասին:

Կոստանդ Զուղայեցին, ինչպես տեսանք, իր դասագրքի ընթերցողներին հորդորում է գրի առնել բոլոր տեսակի գործարքները. «Զամենայն առըտ և տուրտ գրեա՛յ, գրեա՛յ և գրեա՛յ, էս օրէն վաղն մի՛ն ձգեր և հիմիկէս պահ մի՛ ձգեր»⁴⁸: Հայ վաճառականները խստորեն հետևում էին այս կարգին՝ առևտրական գործառնություններն ամփոփելով մի քանի տեսակի հաշվեմատյաններում: Ինչպես Լևոն Խաչիկյանի ու Հակոբ Փափազյանի՝ Հովհաննես Զուղայեցու հաշվեթղթերի վրա հիմնված ուսումնասիրությունն է ցույց տալիս, հայ վաճառականները պահում էին արագ գրառումների համար նախատեսված հուշատետրեր, ամենօրյա գործարքներն արտացոլող օրհաշվի մատյաններ ու առանձին ապրանքների կամ անհատների վերաբերող հաշվեթերթեր: Հովհաննես Զուղայեցին սրանք համապատասխանաբար անվանում է «եայդաշտ», «ռուզլամայ» և «քաթա»: Դրանց հիման վրա գործակատարը պատրաստում էր խոջային ներ-

⁴⁶ Andrews 2011, 104.

⁴⁷ Cotrugli 2017, 56.

⁴⁸ Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. N 64, թ. 9բ:

կայացվելիք մայր մատյանը կամ, Հովհաննես Զուղայեցու խոսքով, «կարմիր շիլաուր դրՖտար»-ը⁴⁹: Այս հաշվապահական փաստաթղթերի թվարկումից հետո պատահական չի թվում Ռոբերտ Լուպեսի դիտարկումը վաճառականներին «թղթի ու թանաքի ամենամեծ սպառողները» համարելու մասին⁵⁰: Նրա համոզմամբ՝ XIII դարից Իտալիայում, իսկ մի փոքր ավելի ուշ ժամանակներից սկսած՝ այլ երկրներում առևտրական գրույթյունները գերազանցում էին ցանկացած այլ նպատակով գրված տեքստերին⁵¹: Այս գնահատականը կարելի է վերաբերելի համարել նաև հայոց պատմության համար, միայն թե ժամանակային հստակ սահմանափակմամբ՝ XVII դ. երկրորդ քառորդից մինչև XVIII դ. կեսերը:

Հասկանալի է, որ Կոստանդ Զուղայեցու այս հորդորն իր զուգահեռը պետք է ունենար նաև Եվրոպայում շարադրված առևտրական երկերում: Այսպես, օրինակ՝ արդեն հիշատակված Բենեդետտո Կոտրուլին նկատել է, որ եթե «վաճառականի համար գրիչը ծանրություն է», ապա նա վաճառական չէ⁵²: Իսկ Դինո Կոմպանյին «խնամքով ու վրիպումներից զերծ հաշիվներ գրելը» համարում էր վաճառականի ամենաբարձր առաքինությունը⁵³:

«Աշխարհաժողովում» արձանագրված առևտրական խորհուրդներից մյուսը վերաբերում է վաճառականական միջավայրում այնպիսի վճռորոշ գործոնի, ինչպիսին վաճառականի համբավն էր. «Անփորձ մարդոյ փող և ամանաթ մի՛ տալ: Եթէ դու ըստուգիս գիտենաս, թէ լէվ ախտիբարի մարդ այ, ա, բ, գ հոգի էլ հարց և փո՛րձ արայ, ապայ թէ եա՛յ փող տուր, եա՛յ ամանաթ՝ թամասըկօվ և վկայի»⁵⁴: Կոստանդ Զուղայեցու մատնանշած «լէվ ախտիբար»-ը, այն է՝ լավ համբավը այն անհրաժեշտ պայմանն էր, որ հիմք էր ստեղծում առևտրական համատեղ գործունեության համար: Անվստահելի գործընկերոջ համբավ ունեցող վաճառականները մեկընդմիջտ զրկվում էին առևտրական գործարքների մաս կազմելու հնարավորությունից: Լիովին օրինաչափ է, որ նամակագրական հոսքերով տարածվող տեղեկատվության կարևոր խումբ էին կազմում տվյալներն այն առևտրա-

⁴⁹ Իսաչիկյան, Փափազյան 1984, 58-59:

⁵⁰ Lopez 1969, 35.

⁵¹ Lopez 1979, 54.

⁵² Cotrugli 2017, 70.

⁵³ Lopez 1979, 58.

⁵⁴ Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. N 64, թ. 9բ:

կանների մասին, որոնք հանդես էին եկել որպես զանազան խարդախությունների դերակատարներ⁵⁵:

Վաճառականական կյանքի անբաժան մաս կազմող կողոպուտի ու ավազակության վտանգների առնչությամբ է «Աշխարհաժողովի» մյուս խորհուրդը. «Մի՛ երթիցես միայն ի ճանապարհ: Անփորձ և անճանանչ ընկերի հետ մի՛ նստցես և մի՛ քնիցես. գուցէ ըսպանանիցէ գքեզ և առցէ զինչս քո»⁵⁶: Դրամական միջոցների ապահովության մասին ևս Կոստանդ Ջուղայեցին հարկ է համարում հիշեցնել իր ընթերցողներին. «Եւ քիսակիտ բերանն բաց մի՛ թողուլ. կապէ՛ և մրէ՛»⁵⁷: Վաճառականի ապրելակերպի ու գործունեության նրբերանգների այս ծանոթությունը պայմանավորված էր առևտրական փորձառությամբ, որը Կոստանդ Ջուղայեցին կուտակել էր առնվազն 1660-ական թթ.¹ իր ձեռնարկը շարադրելուց երկու տասնամյակ առաջ⁵⁸:

Եզրակացություններ

Վաղ արդի դարաշրջանի ամենաընդարձակ առևտրական ցանցերից մեկը ստեղծած հայ վաճառականների համար առևտրական գիտելիքի ձեռքբերման միջոցներից մեկը տպագիր ու ձեռագիր տարբերակներով շրջանառվող մասնագիտական ձեռնարկ-դասագրքերն էին: Երբևէ չուսումնասիրված հայկական տնտեսական պատմության այս աղբյուրների շարքում առանձնանում են Կոստանդ Ջուղայեցու առևտրական երկերը:

«Աշխարհաժողով» ձեռնարկում, նրա ներկայացրած առևտրական արժեքավոր տեղեկատվությունից բացի, ուշադրություն են գրավում վաճառականներին ուղղված խորհուրդները: Խրատական այդպիսի հաստատվածները մեծ տարածում ունեին եվրոպական առևտրական երկերում՝ նպատակ ունենալով ձևավորելու վաճառականական էթիկայի ու բարոյական կողեքսի նորմեր և այդպիսով նաև՝ ճանապարհի հարթելու Ժակ Սավարիի բնորոշած՝ «պատվարժան առևտրի» (“commerce honorable”) համար⁵⁹: Կոստանդ Ջուղայեցին իր բարոյախոսական խորհուրդներով միանում է ուշմիջնադարյան եվրոպական առևտրական ձեռնարկներում սկիզբ առած

⁵⁵ Aslanian 2011, 97, Aslanian 2008, 150-154.

⁵⁶ Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. N 64, թ. 8բ:

⁵⁷ Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. N 64, թ. 9բ:

⁵⁸ Բալդարյան 2019, 66-78:

⁵⁹ Hoock 1989, 113-23, Trivellato 2019, 105.

այն քննարկումներին, որոնք ծավալվում էին վաճառականական էթիկայի նորմերի ու վաճառականի բարոյական նկարագրի ընկալումների շուրջ: Հայկական ձեռնարկ-դասագրքի հեղինակը հստակ ծանոթություն է հանդես բերում այդ քննարկումներին: Աստվածաշնչյան պատգամների նմանողությամբ նա իր բարոյախոսական խորհուրդների մի մասը ձևակերպում է որպես յուրատեսակ «վաճառականական պատվիրաններ»: Ունենալով վաճառականական կենսագրություն ու հիմնվելով սեփական փորձառության վրա՝ իր առևտրական բնույթի խորհուրդներում Կոստանդ Ջուղայեցին հմտորեն ներկայացնում է այն պայմանները, որոնք անհրաժեշտ էին հաջող առևտրական գործունեություն ծավալելու համար:

Գրականություն

- Ակինեան Ն. 1938, Մատենագրական հետազոտություններ: Քննություն եւ բնագիր, հ. Դ, Վիեննա, «Տպ. Մխիթարեան», 406 էջ:
- Աճառյան Հ. 1946, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Գ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 740 էջ:
- Անասեան Յ. 1987, Հայերէն թուրքական դասագրքերի պատմութեան համար, Մանր երկեր, հ. Ա, Լոս Անջելես, էջ 671-674:
- Անասյան Հ. 1976, Հայկական մատենագիտություն, Ե-ԺԸ դդ., հ. Բ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1546 էջ:
- Բալդարյան Ս. 2019, Մի քանի դիտարկում վաճառականական ձեռնարկների հեղինակ Կոստանդ Ջուղայեցու մասին, Հայագիտության հարցեր, N 3, Երևան, էջ 66-78:
- Զաքարիա Ագուլեցի 1938, Օրագրություն, Երևան, Արմֆանի հրատ., 199 էջ:
- Խաչիկյան Լ., Փափագյան Հ. 1984, Հովհաննես Տեր-Դավթյան Ջուղայեցու հաշվետումարը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 424 էջ:
- Խաչիկյան Շ. 1988, Նոր Ջուղայի հայ վաճառականությունը և նրա առևտրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ XVII-XVIII դդ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 224 էջ:
- Մելիք-Օհանջանյան Կ. 1957, Էջեր հայ միջնադարյան գեղարվեստական արձակից, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 284 էջ:
- Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. N 64:
- Չուգասյան Բ. 1983, Եղիա Մուշեղյանի (Կարնեցու) գրադարանը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, N 1, Երևան, էջ 61-74:

- Սրապյան Ա. 1969, Հայ միջնադարյան գրույցներ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 414 էջ:
- Փաշայան Ա. 2005, «Արիեստ համարողութեան»-ը հայ հնատիպ գրքի պատմութեան հոլովոյթում, Հանդես ամսօրեայ, N 1-12, Վիեննա-Երևան, էջ 345-364:
- Andrews M. 2011, *The Culture of Commerce Compared: A Comparative Study of the Ideal of the Businessman in China and England, c. 1600-1800*, Thesis, London School of Economics and Political Science, 193 p. (<http://etheses.lse.ac.uk/151/>, accessed on 4/1/2020).
- Aslanian S. 2008, "The Salt in a Merchant's Letter": The Culture of Julfan Correspondence in the Indian Ocean and the Mediterranean, *Journal of World History*, vol. 19, N 2, p. 127-188.
- Aslanian S. 2011, *From the Indian Ocean to the Mediterranean: The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, Berkeley, University of California Press, 392 p.
- Aurell J. 2009, *Reading Renaissance Merchants' Handbooks: Confronting Professional Ethics and Social Identity, The Idea of Work in Europe from Antiquity to Modern Times*, Edited by Josef Ehmer and Catharina Lis, London, Routledge, p. 71-90.
- Baldaryan S. 2019, *An Armenian Trade Manual in Circulation: Constant of Julfa, His Compendium and the Dissemination of Information in the Julfan Trade Network*, Paper Presented at the 17th Annual Graduate Student Colloquium in Armenian Studies, University of California, Los Angeles.
- Barlaeus C. 2019, *The Wise Merchant, Critical text and translation by Corinna Vermeulen*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 120 p.
- Braudel F. 1972, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, vol. 1, London, Collins, 642 p.
- Braudel F. 1983, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, vol. 2: *The Wheels of Commerce*, New York, Harper & Row, 670 p.
- Cotrugli B. 2017, *The Book of The Art of the Trade*, Translated by John Francis Phillimore, Cham: Palgrave Macmillan, 244 p.
- Graafland J. 2010, Calvin's Restrictions on Interest: Guidelines for the Credit Crisis, *Journal of Business Ethics*, vol. 96, N 2, p. 233-248.
- Hook J. 1989, *Le phénomène Savary et l'innovation en matière commerciale en France aux 17e et 18e siècles, Innovations et nouveaux techniques de l'Antiquité à nos jours*, Actes du colloque international de Mulhouse (septembre 1987), Mulhouse, Publications de l'Association interuniversitaire de l'Est, p. 113-123.

- Hook J. 2008, Professional Ethics and Commercial Rationality, The Self-Perception of Early Modern Capitalists, Edited by Margaret Jacob and Catherine Secretan, New York, Palgrave Macmillan, p. 147-159.
- Jouanique P. 1996, Three Medieval Merchants: Francesco di Marco Datini, Jacques Coeur, and Benedetto Cotrugli, Accounting, Business and Financial History, vol. 6, N 3, p. 261-275.
- Lopez R. 1969, Stars and Spices: The Earliest Italian Manual of Commercial Practice, Edited by David Herlihy and al., Economy, Society, and Government in Medieval Italy, Kent, Kent State University Press, p. 35-42.
- Lopez R. 1979, The Culture of the Medieval Merchant, Medieval and Renaissance Studies, N 8, p. 52-73.
- Markovits C. 2000, The Global World of Indian Merchants, 1750-1947: Traders of Sind from Bukhara to Panama, New York: Cambridge University Press, 327 p.
- Rabuzzi D. 1995, Eighteenth-Century Commercial Mentalities as Reflected and Projected in Business Handbooks, Eighteenth-Century Studies, vol. 29, N 2, p. 169-189.
- Savary J. 1675, *Le parfait négociant* ou Instruction générale pour ce qui regarde le commerce des marchandises de France et des pays étrangers, Paris, Louis Billaine, 324 p.+table.
- Todeschini J. 2008, Theological Roots of Medieval/Modern Merchants' Self-Representation, The Self-Perception of Early Modern Capitalists, Edited by Margaret Jacob and Catherine Secretan, New York, Palgrave Macmillan, p. 17-46.
- Trivellato F. 2007, Merchants' Letters across Geographical and Social Boundaries, Cultural Exchange in Early Modern Europe, Edited by Francisco Bethencourt and Florike Egmond, vol. III, Correspondence and Cultural Exchange in Europe, New York: Cambridge University Press, p. 80-103.
- Trivellato F. 2019, The Promise and Peril of Credit: What a Forgotten Legend about Jews and Finance Tells Us about the Making of European Commercial Society, Princeton, Princeton University Press, 424 p.

ՎԱՃԱՌԱՎԱՆԱԿԱՆ ԷԹԻԿԱՆ ՈՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԸ ԿՈՍՏԱՆԴ ՋՈՒՂԱՅԵՑՈՒ «ԱՇԽԱՐՀԱԺՈՂՈՎ» ՁԵՆՆԱՐԿՈՒՄ

Սարգիս Բալդարյան

Ամփոփում

Կոստանդ Ջուղայեցու «Աշխարհաժողով» ձեռնարկի բարոյախոսական պատգամներն ու առևտրական խորհուրդները ուրույն տեղ ունեն ուշ միջնադարի ու վաղ արդի դարաշրջանի վաճառականական գրականության լայն համապատկերում: Հիմնելով «Աշխարհաժողովի» Երևանում, Օքսֆորդում ու Նոր Զուղայում պահվող ձեռագրերի, ինչպես նաև եվրոպական առևտրական դասագրքերի վրա՝ կարելի է եզրակացնել, որ Կոստանդ Ջուղայեցին որոշակի ծանոթություն է ունեցել դեռևս ուշ միջնադարի եվրոպական առևտրական գրականության մեջ վաճառականական բարոյագիտական նորմերին առնչվող քննարկումներին: Հետևելով աստվածաշնչյան ավանդույթին՝ իր բարոյախոսական խորհուրդների մի մասը նա ձևակերպել է որպես յուրատեսակ «վաճառականական պատվիրաններ»: Որպես նախկին վաճառական՝ օգտվելով սեփական փորձառությունից՝ Կոստանդ Ջուղայեցին իր ձեռնարկի ընթերցողներին առևտրին վերաբերող արժեքավոր խորհուրդներ է տվել, որոնցում ներկայացրել է հաջող առևտրական գործունեության պայմանները:

Բանալի բառեր՝ Կոստանդ Ջուղայեցի, Նոր Զուղա, առևտրական ձեռնարկ, բարոյախոսական խորհուրդներ, առևտրական խորհուրդներ, վաճառականական պատվիրաններ, վաճառականական էթիկա:

КОММЕРЧЕСКАЯ ЭТИКА И СОВЕТЫ В «КОМПЕНДИУМЕ» – ПОСОБИИ КОНСТАНТА ДЖУГАЕЦИ

Саркис Балдарян

Резюме

Изучение армянских рукописей «Компендиума», хранящихся в Ереване, Оксфорде и Новой Джульфе, а также европейских коммерческих учебников явствует о том, что Константин Джугаеци был посвящен в дискуссии о правилах коммерческой этики. Следуя библейской традиции, он сформулировал некоторые из своих этических советов как своего рода «коммер-

ческие заповеди». Опираясь на свой опыт бывшего торговца, Константин Джугаеци делится с читателями ценными коммерческими советами.

Ключевые слова – Константин Джугаеци, Новая Джульфа, торговый учебник, этические советы, коммерческие советы, «коммерческие заповеди», коммерческая этика.

MERCANTILE ETHICS AND ADVICIES IN "COMPENDIUM" – A MANUAL BY CONSTANT OF JULFA

Sargis Baldaryan

Abstract

The essay aims to study the ethical advice and commercial tips in *Compendium*, a merchant manual by Constant of Julfa in the broader context of late medieval and early modern trade literature. Based on Armenian manuscripts of *Compendium* stored in Yerevan, Oxford, and New Julfa, as well as European commercial handbooks, the study shows that Constant of Julfa had some familiarity with discussions about the rules of mercantile ethics. Following the Biblical tradition, he formulated some of his instructions as a sort of “Mercantile Commandments.” Relying on his own experience as a former merchant, Constant of Julfa provided readers of his manual with valuable commercial advice in which he presented the components of a successful commercial activity.

Key words – Constant of Julfa, New Julfa, trade manual, ethical advice, commercial tips, “Mercantile Commandments”, Mercantile ethics.